

«Ո՛հ հայր, կորեա՛ ես»⁷⁶:

Ի մօտաւորութենէ տաղավարին թէպէտ ձայնս այս ողբալի էհաս առ լսելիսն նադիրայ, սակայն, զի էր օր ցասումնալի բարկութեան նորա, ոչինչ օգնեաց ամենեւին, քանզի եւ զմիւս ակն ի բաց հանին իսկոյն:

Եւ այսպէս, ի վերջին աւուրսն հոգտեմբերի ամսոյն յամի 1742 անկաւ Ռզա-Ղուլի Միրզա յերկիր ուշաթափեալ: Եւ յորժամ ետես շահ նադիր առաջի իւր կացեալք զէշիկաղայն եւ ձերակուտն դահճաց, որ անլուր երկիրպագանէին նմա, համանգամայն հեղան արտասուս յաչաց նորա, այնքան, որքան կայր կացեալ ի տեղոյն յայնմիկ, եւ հեղմամբ արտասուօք եմուտ անդի ի պալատն հարճից, ուր հառաչանօք ողբայր դառնապէս: Եւ վիրավորեալ սրտիւ ժամս երիս աւաղելով վշտանայր՝ սակս անայիտան եւ անմարտի առնելոյ որդու իւրոյ՝ ասելով, թէ ինքն իւրովին կամօք զժառանգն իւր արժանաւոր կառավարօղ եւ գիտութեան տրօք պարգեւեալն եւ այլ յատուկ շնորհօք լցեալն Ռզա-Ղուլի Միրզա ոչնչացուց:

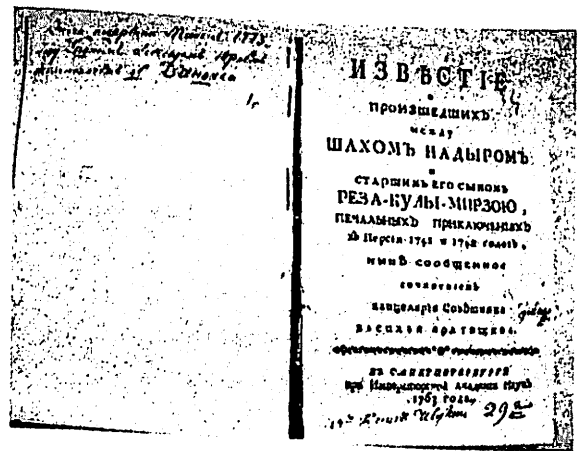
Չայս հայրական սիրով սգումն ոչ միայն ի ծածուկ, այլեւս ի յայտնի ոչ հանգոյց անձն նա-

դիրայ, քանզի նա յետ այսու տրտմալի պատահմանն ոչ էլ ի հարճնարանէն աւուրս երիս: Եւ ապա, յառաջին անգամ ի յատեան իւրում յանդիման բազմութեան ժողովրդաց շքմեղս լինելով, ներկայութեան առաջակայիցն իւրոց՝ սակս անցեալ փորձանաւոր պատահմանն, եւ ի մէջ այլոց բանից ցնձացաւ անձն իւր. եւ զգալի սէրն, որ ունէր առ Ռզա-Ղուլի Միրզա, տակաւին շէս էր սառնացեալ, որպէս թէ սքանչելի իմն եղեւ զայս, զի սակս անցեալ գործոցն արարեցելոց ինքնին բարբառեցեալ՝ ասելով.

«Այս զինչ իցէ լինիլ հայր, եւ ընդ[դ]էմ սմին որպիսի որդիութիւն՝ Ամենաբարձրեալն այսպէս կամեցաւ»:

Եւ յետ այսր ամենայնի ծածկաբար ժողովեալն Ռզա-Ղուլի Միրզին ի ժամանակի կառավարութեան իւրում դրամսն երկու հարիւր հարկար թուման համարեցաւ ի գանձարանն արքունի: Եւ զվերոյ յիշեալ երկու զօրապետսն (64ա) ի պահպանութենէ պահնորդաց որպէս զանմեղս արձակեցեալք եղեն, եւ ըստ առաջնոյ գործառն[ի]ութիւնս իւրեանց ողորմամբար կարգաւորեցեալք եղեն:

ՎԵՐՁ

76 Ըստ Ս. Քիշմիշեւի աշխատութեամբ դատարկուած իրականացումից առաջ Ռզա-Ղուլի Միրզան դաճիճներին ասում է. «Յայտնէ՛ք շահին, որ նա կուրացնում է ոչ թէ ինձ, այլ ամբողջ Իրանը» (տե՛ս Кишмишев С., указ. соч., с. 215):

ՀԱՄԻԴԵԱՆ ԿՈՏՈՐԱԾՆԵՐԻ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ՆԵՆԳԱՓՈԽՈՒՄԸ ՖՐԱՆՍԻԱԿԱՆ ՊԱՏՄԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ԿՈՂՄԻՑ

(Ի դ. երկրորդ կես - ԻԱ դ. սկիզբ)

Վարուժան Պողոսեան

Հայոց ցեղասպանութեան պատմութիւնն իրադարձութեան սանձազերծումից մինչ այսօր գտնուել է Ֆրանսիացի պատմաբանների տարբեր սերունդների ուշադրութեան կենտրոնում: Դեռեւս XIX դարի վերջին եւ XX դարի սկզբին Ֆրանսիացի տարբեր հեղինակներ, այդ թւում՝ նշանաւոր պատմաբաններ, մեծ աւանդ են ներդրել Հայոց ցեղասպանութեան պատմութեան գիտական ուսումնասիրութեան ասպարէզում: 1920-ական թուականներից ի վեր, սակայն, Քրավիճակը Ֆրանսիայում, ինչպէս նաեւ միջազգային թատերաբեմում, կրել է զգալի փոփոխութիւններ՝ կապուած միջազգային յարաբերութիւններում տեղի ունեցած քաղաքական տեղաշարժերի հետ: Հարցի էութիւնն այն է, որ 1923 թ. Թուրքական Հանրապետութեան հռչակումից ի վեր Թուրքիայում պետական քաղաքականութեան մակարդակով Հայոց ցեղասպանութեան փաստը շրջանցուել է լռութեամբ: Այդ իսկ պատճառով արեւմտեան կապիտալիստական մեծ տերութիւնները, այդ թւում՝ Ֆրանսիան, ելնելով իրենց ռազմավարական շահերից, շահագրգռուածութիւն են հանդէս բերել Թուրքիային՝ ինորհրդային Միութեանը հակադրելու հարցում եւ, հետեւաբար, հաշտութեան կառավարող շրջաններին հաճոյանալու նպատակով մոռացութեան են ճոյանալու նպատակով մոռացութեան են ճոյանալու Հայոց ցեղասպանութիւնը¹: Այս մատնել Հայոց ցեղասպանութիւնը թեմայի նկատմամբ հետաքրքրութիւնը

Ֆրանսիայում վերստին աճել է միայն 1960-ական թուականների կէսերից՝ կապուած Մեծ եղեռնի 50-ամեայ տարելիցի հետ:

Այդ ժամանակաշրջանից առ այսօր Ֆրանսիացի պատմաբանների ջանքերով ստեղծուել է Հայոց ցեղասպանութեան պատմութեանը նուիրուած հարուստ պատմագիտական գրականութիւն, որը վկայում է Ֆրանսիայում այս թեմայի նկատմամբ դրսեւորուող անթաքոյց հետաքրքրութեան մասին: Դա պայմանաւորուած է ոչ միայն Ֆրանսահայ պատմաբանների գործունէութեամբ, այլեւ Ֆրանսիական կառավարութեան՝ հայ ժողովրդի պատմական անցեալի հանդէպ դրաւած անաչառ վերաբերմունքով, ինչի արդիւնքում 2001 թ. Ֆրանսիան պաշտօնապէս ճանաչեց Հայոց ցեղասպանութեան փաստը:

Միաժամանակ հարկ է մոռացութեան չմատնել նաեւ այն իրողութիւնը, որ Հայոց ցեղասպանութեան պատմութիւնը նենգափոխող եւ դրա փաստն իսկ անթաքոյց ժխտող պատմագիտական ուղղութիւնը սկզբնաւորուել է Ֆրանսիայում դեռեւս 1890-ական թուականների կէսերին: Խօսքը վերաբերում է Աբդուլ Համիդ Բ-ի պատուէրով հանդէս եկած փոքրաթիւ հեղինակներին (Պ. Բ. Ալլոշ, Ռ. դէ Կուրտոն, Պ. Աբդոն Բուասոն, Լ. Ռուսո եւ այլք), որոնք Գ. Հանրապետութեան թրջամէտ քաղաքականութեան պայմաններում դարձել են Հայոց ցեղասպանութեան պատմագրութեան ժխտողական ուղղութեան

1 N. Margossian, L'avant et l'après du génocide des Arméniens, - «Գիտութեան գլոբուս», 2005, հտ. 5, էջ 44-45:

կնքահայերը²: Ինչպէս ցոյց տուեց պատմական փորձը, նրանց առաջադրած հակապատմական կեղծ փաստարկներին եւ սնանկ կռուաններին, կապուած մասնաւորապէս պատմական Հայաստանի բռնագրաւման եւ ռազմակալման, նոյնիսկ նախորդ դարաշրջաններում Հայաստանի, իբրեւ պետութեան, գոյութեան ժխտման, Արեւմտեան Հայաստանի տարբեր վիլայէթներում հայերի թուաքանակի նուազեցման, Օսմանեան կայսրութիւնում հայերի կարծեցեալ բարեկեցութեան, արտասահմանում գործող հայկական կուսակցութիւնների, մասնաւորապէս՝ Հնչակեան, եւ եւրոպական տերութիւնների գործունէութեան հետեւանքով 1890-ական թուականներին բռնկուած հայկական կարծեցեալ լայնածաւալ ապստամբութեան հետ, վիճակուած էր երկար կեանք:

Մեր կողմից քննարկուող ժամանակաշրջանում Հայոց ցեղասպանութեան պատմագրութեան ժխտողական ուղղութեան արձագանքները լսելի են նաեւ Յրանսիայում: Այստեղ, ինչպէս նաեւ թուրքիայում եւ այլուր, դրանք Հնչել են տարբեր ձեւերով, սկսած ցեղասպանութեան պատմութեան բացայայտ նենգափոխումից մինչեւ իրադարձութեան նրբանկատօրէն քողարկուած, սակայն, միտումնաւոր շրջանցումը: Բացի դրանից, ինչպէս եւ ժխտողական ուղղութեան նախակարապետները, 1950-1970-ական թուականների Ֆրանսիացի մի շարք պատմաբաններ Հայոց ցեղասպանութեան պատմութեան հիմնահարցերը կեղծարարութեան են ենթարկում տարաբնոյթ ուսումնասիրութիւններում, մասնաւորապէս՝ Օսմանեան կայսրութեան կամ հայ ժողովրդի պատմութեան

նր նուիրուած ընդհանուր բնոյթի աշխատութիւններում եւ թուրք պետական գործիչների կենսագրականներում:

Այս ուղղութեան ներկայացուցիչների գրչին պատկանող՝ ընդհանուր բնոյթի առաջին ուսումնասիրութիւնները լոյս են տեսել դեռեւս 1950-ական թուականներին: Դրանց թւում է Թուրքիայի պատմութեանը նուիրուած Ռ. Մանտրանի գիրքը, որը շարագրուած է բացայայտ թրքամէտ դիրքերից: Հեղինակը հմտօրէն շրջանցում է «Հայաստան» անուանումը նոյնիսկ այն պարագայում, երբ հպանցիկ յիշատակում է ԺՁ-ԺԷ դարերում թուրք-պարսկական պատերազմների, 1555 թ. սուլթան Սուլէյմանի կողմից Նախիջեւան եւ Երեւան քաղաքների գրաւման, 1639 թ. Կասրէ-Շիրիի պայմանագրով թուրքիայի տիրապետութեան տակ անցած տարածքների մասին³: Նրա շարագրանքում ակնարկ իսկ չկայ ոչ միայն հայկական տարածքների՝ իբրեւ այդպիսիք, բռնագրաւման, այլեւ Հայկական հարցի ծագման եւ գոյութեան մասին:

Այդուհանդերձ, Մանտրանն ընդունում է Աբդուլ Համիդի իրականացրած «արիւնալի գործողութիւնների» փաստը Բեռլինի վեհաժողովին յաջորդած ժամանակաշրջանում, որոնք, սակայն, անստեղծ է սոսկ սուլթանի «հիւանդ կասկածատուութեանը»⁴: Հայկական կոտորածները հեղինակն, ի վերջոյ, մեկնաբանում է ոչ թէ պետական քաղաքականութեան յենքի վրայ, այլ ջանում մահաբերականների ատելութիւնն «անհաւատների», մասնաւորապէս՝ հայերի եւ յոյների հանդէպ պայմանաւորել

3 R. Mantran, *Histoire de la Turquie*, Paris, 1952, p. 69.
 4 Նոյն տեղում, էջ 106: Հարցի մասն մակերեսային մեկնաբանութիւնը, որը կարելի է դասել սոսկ ցեղասպանութեան իրականացման երկրորդական բնոյթի դրոշմապատկերի շարքը, ֆրանսիական պատմագրութեան մէջ խոր արմատներ ունի: Տե՛ս J. Denais, *Le sultan*, Paris, 1897.

2 Մանրամասն տե՛ս Վ. Պօղոսեան, *Հայոց ցեղասպանութեան առաջին փուլը ֆրանսիական պատմագրութեան եւ հասարակական մտքի գնահատմամբ (XIX դ. վերջ - XX դ. սկիզբ)*, Երեւան, 2005, էջ 230-248:

պանիսլամիզմի ազդեցութեամբ: Ինչ վերաբերում է բուն հայկական կոտորածներին, Մանտրանը, շրջանցելով դրանց պատճառները, ընթացքը, օսմանեան կենտրոնական եւ տեղական իշխանութիւնների դերակատարութիւնը, սահմանափակում է 1894 թ. «արեւելեան նահանգներում տեղի ունեցած կոտորածների առաջին փուլի» եւ 1896 թ. Բանկ Օտտոմանի գրաւման հետեւանքով կիրառուած «սարսափելի» բռնութիւնների մասին թուուցիկ յիշատակմամբ⁵:

Ակնյայտ է, որ թէեւ Մանտրանն ամբողջութեամբ չի շրջանցում հայկական կոտորածների իրողութիւնն Աբդուլ Համիդի գահակալութեան օրօք, այդուհանդերձ, նրա մօտեցումը հիմք է տալիս եզրակացնելու, որ հեղինակը գիտակցաբար խուսափում է հիմնախնդրի գիտական մեկնաբանութիւնից, ժխտում է իրադարձութեան իրականացումը պետական քաղաքականութեան մակարդակով, ինչը միանգամայն համահունչ է նրա՝ ընդգծուած թրքամէտ դիրքորոշմանը:

Հարկ է Հայոց ցեղասպանութեան ժխտողական ուղղութեան ուղեծրում տեղադրել նաեւ նոյն ժամանակաշրջանում լոյս տեսած՝ Բենուա-Մեչլինի գրչին պատկանող Մուստաֆա Բեմալի կենսագրականը: Հեղինակը, յետադարձ հայեացք նետելով Օսմանեան կայսրութեան պատմութեան վրայ, ի տարբերութիւն Մանտրանի, շրջանցում է 1890-ական թուականներին հայկական զանգուածային կոտորածների հայտնի, փոխարէնը՝ հիմնաւորում մեծ տեղափոխումների դիրքորոշումը՝ կայսրութեան տարածքային ամբողջականութեան պահպանութեան խնդրում⁶, ինչը պայմանաւորուած է Բեմալի գործունէութեան ջատագովմամբ, որի ջանքերի շնորհիւ է 1920-ա-

կան թուականներին թուրքիան խուսափել մասնատումից:

Չնայած Հայոց ցեղասպանութեան պատմութեան նենգափոխման կամ շրջանցման միտումը 1950-ական թուականներին պատմագիտական թատերաբեմից Յրանսիայում չի անհետացել, այդուհանդերձ, ինչպէս տեսանք, դրսեւորուել է սոսկ մակերեսօրէն: Իրավիճակը, սակայն, զգալի փոփոխութիւններ է կրել 1970-ական թուականներից ի վեր, կապուած Հայոց ցեղասպանութեան պատմագրութեան ժխտողական ուղղութեան նոր բուռն ալիքի հետ, որը 1960-ական թուականներից ի վեր միջազգային ասպարէզում Հայոց ցեղասպանութեան ճանաչման գործընթացի ծաւալման հետեւանքն էր: Դա հարկադրեց թուրքական հանրապետութեան դեկավար շրջաններին Հայկական հարցում փոխել մարտավարութիւնը եւ դեռեւս 1920-ական թուականներին իրենց նախորդների որդեգրած՝ Հայոց ցեղասպանութեան փաստը լուրջեւ մատնելու քաղաքականութիւնից անցում կատարելու ժխտման քաղաքականութեան: Այս պայմաններում ժխտողական ուղղութիւնը նոր, աննախադէպ թափ ստացաւ, որի ներկայացուցիչները պատեհ առիթն ունեցան վերլուծելու իրենց ժԹ դ. Ֆրանսիացի նախորդների հիմնական թեզերը եւ դրանք վերստին կեանքի կոչեցին: Թէպէտ այս ժամանակաշրջանում առաջնութեան դափնին, անտարակոյս, պատկանում էր արդէն թուրք պատմաբաններին⁷, այդուհանդերձ, նրանց թեզերին արձագանգեցին նաեւ որոշ այլազգի պատմաբաններ, այդ թւում՝ Ամն-ում, ինչը Հայոց ցեղասպանութեան

7 Տե՛ս օրինակ Ի. Օ. Özkaya, *Le peuple arménien et les tentatives de réduire le peuple turc en servitude*, Istanbul, 1971; Karal E. Z., *Armenian Question*, Ankara, 1975; S. R. Sonyel, *Displacement of the Armenians*. Documents, Ankara, 1978; *Facts from the Turkish Armenians*, Istanbul, 1980.

5 R. Mantran, *op. cit.*, էջ 108:
 6 Benoit-Méchin, *Le loup et le léopard. Mustapha Kémal ou la mort d'un empire*, Paris, 1954, p. 85-87.

պատմագրութեան ժխտողական ուղղութեան պատմութեան մէջ նոր երեւոյթ էր⁸:

Ինչ վերաբերում է Ֆրանսիային, ապա որոշ թրքամէտ պատմաբաններ, օգտուելով ստեղծուած իրավիճակից, լայն հնարաւորութիւններ ստացան առաջադրելու իրենց թուրք գործընկերների հայեցակարգային դիրքորոշմանը համահունչ տեսակէտներ: Հայոց ցեղասպանութեան պատմութեան ժխտողական ուղղութեան դրօշակակիրը մեր կողմից քննարկուող ժամանակաշրջանում, անտարակոյս, Պ. Ա. Մոզերն է, որը «Հայեր, որտե՞ղ է իրականութիւնը» աղմկայարոյց խորագիրը կրող գրքում անթաքոյց կեղծարարութեան է ենթարկում հայ ժողովրդի պատմական անցեալը⁹: Չնայած գրքի յաւակնոտ վերնագրին, հեղինակն, ըստ էութեան, Հայոց ցեղասպանութեան պատմութեան շուրջ որեւէ նոր մեկնաբանութիւն չի անում, այլ ընդամէնը սահմանափակում է իր նախորդների եւ ժամանակակից թուրք գործընկերների հիմնական թեզերի վկայակոչմամբ:

Նախ Մոզերը նրանցից շատերի հետքերով կտրականապէս եւ լկտիաբար ժխտում է Հայաստանի, իբրեւ պետութեան, երբեւէ գոյութեան փաստը եւ, ըստ այդ տրամաբանութեան, բացառում հայ ժողովրդի պատմական հայրենիքի ռազմակալման հնարաւորութեան հաւանականութիւնն Օսմանեան պետութեան կողմից: Նա հաւաստում է, որ 1877-1878 թթ. պատերազմից յետոյ հայերը պահանջել են վարչական ինքնավարութիւն «այն թուրքական տարածաշրջանի համար, որն իրենք զբաղեցրել են (ընդգծումը մերն է - Վ.

8 S. J. Shaw, E.K. Shaw, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*. V. II: Reform, Revolution and Republic: The Rise of Modern Turkey, 1808-1971, Cambridge, 1977.
9 P. A. Moser, *Arméniens, où est la réalité?* Saint-Aquilin-de-Pacy, 1980.

Պ.)»¹⁰: Նման դիրքորոշումը միանգամայն համահունչ է ժխտողական ուղղութեան հայեցակարգային հիմնական մօտեցումներից մէկին, ըստ որի՝ հայերն ի սկզբանէ բնակուել են Օսմանեան կայսրութիւնում, ուստի եւ թուրքական հանրապետութեան նկատմամբ նրանց տարածքային յաւակնութիւնները կատարելապէս հիմնադրուել են:

Մոզերի յաջորդ էական հայեցակարգային մօտեցումը բխում է առաջինից. նա որդեգրում է դարերից ի վեր թուրքերի եւ ոչ թուրք ժողովուրդների, այդ թւում հայերի, կարծեցեալ «խաղաղ գոյակցութեան» տեսութիւնն Օսմանեան կայսրութիւնում, ինչն ամենեւին չի կարելի դասել նրա նորամուծութիւնների շարքը: Թէեւ այս տեսութեան առաջին մունետիկները եւրոպական պատմագիտական երկնակամարում ի յայտ են եկել դեռեւս 1910-20-ական թուականներին¹¹, այդուհանդերձ, նոր պատմական հանգամանքներում այն վերստին, աւելի լայն ընդգրկումով, շրջանառութեան մէջ է դրուել Մոզերի ժամանակակից թուրք պատմաբանների ջանադրութեան շնորհիւ: Այս տեսութիւնը միտում է Օսմանեան կայսրութեան տարածքում այլազգի հպատակեցուած ժողովուրդների պատմութեան խեղաթիւրմանը: Հայ ժողովրդի պատմութեան նենդափոխման կտրուածքով տեսութեան հիմնական հեռահար նպատակներից է, մասնաւորապէս ԺԹ դարի վերջին արեւմտահայութեան ազգային-ազատագրական պայքարի պատմութեան կեղծումը, քանզի դրա նետերն ուղղուած են հայ ժողովրդի՝ յանուն իր իրավիճակի բարելաման մղած պայքարի պատասխանատուութիւնը հայկական կուսակցութիւնների «խառնակիչ» գոր-

10 Նոյն տեղում, էջ 27:
11 Տե՛ս օրինակ P. Loti, *Les massacres d'Arménie*, Paris, 1918; G. Gaillard, *The Turks and Europe*, London, 1921.

ծունէութեան եւ եւրոպական որոշ տերութիւնների՝ Օսմանեան կայսրութեան ներքին գործերին ցուցաբերած միջամտութեան վրայ բարդելուն: Ըստ ստացուող տպաւորութեան՝ միայն այս հանգամանքներն են արհեստականորէն նպաստել թուրքերի եւ մինչ այդ «բարեկեցիկ կեանքով» ապրող հայերի փոխարարութիւնների վատթարացմանը:

Ըստ Մոզերի՝ իրավիճակն Օսմանեան կայսրութիւնում, որտեղ գործող օրէնքների շրջանակում իբր միշտ յարգալից վերաբերմունք է դրսեւորուել բոլոր այլազգիների լեզուներին, սովորոյթներին եւ կրօնների հանդէպ¹², շեշտակիորէն փոփոխութիւններ է կրել ԺԹ դարի երկրորդ կէսին՝ կապուած արտասահմանում ծնունդ առած հայկական «ազգայնամոլութեան» հետ, ինչի վերելքին մեծնապէս նպաստել են ոչ միայն եւրոպական մեծ տերութիւնները, այլեւ մասամբ թուրքիայում գտնուող տարբեր անգլիացի եւ ամերիկացի միսիոներների գործունէութիւնը:

Ուստի, Մոզերի հայեցակարգը խարսխում է հնչակեանների, իբրեւ «հայկական ապստամբութեան» հրահրիչների, կռուանի վրայ, ինչը եւս նրա «յայտնագործութիւններից» է: Այս պարագայում նա ընդամէնը կրկնում է իր տարբեր նախորդներին: Սասունի 1894 թ. կոտորածները Մոզերն անթաքոյց մեկնաբանում է իբրեւ հնչանթաքոյց մեկնաբանում է իբրեւ հնչանթաքոյց հրահրած ապստամբութիւն, որի կեանների հրահրած ապստամբութիւն, որի արդիւնքում հայ «ապստամբները» «կոտորուելու եւ ծաղր ու ծանակի են ենթարկել իրենց ձեռքն ընկած մահմեդականներին, որոնք ձեռքն ընկած մահմեդականներն են սպայնուհետեւ նրանց տանջահարել եւ սպայնուհետեւ նրանց տանջահարել «խառնակիչներ»¹³: Կրկին հնչակեանների «խառնակիչ գործողութիւններով» է նա պայմանաւորում 1895 թ. սեպտեմբերի 30-ի Բաբը Ալիի ցոյցը: Գիտակցաբար անտեսելով 1895 թ.

12 P. A. Moser, *Ազ. աշխ.*, էջ 23:
13 Նոյն տեղում, էջ 50:

Օսմանեան կայսրութեան տարածքում իրականացուած հայկական զանգուածային կոտորածները, որոնց ծաւալմանը նպաստել է յիշեալ ցոյցը, Մոզերը չի վարանում, սակայն, արձանագրել օսմանեան կառավարութեան կարծեցեալ ներողամտութեան փաստը, որն, ինչպէս պարզուած է, իբր «խնայել է մեղաւորներին՝ բաւարարուելով ցուցարարներին ցրելով»¹⁴: Նա յիշատակում է նաեւ Ջէյթուում, Վանում հայկական յեղափոխական կոմիտէների կազմակերպած «ապստամբութիւնների», Բանկ Օտտոմանի գրաւման մասին¹⁵, կատարեալ լուրթիւն պահպանելով վերջինիս յաջորդած զանգուածային կոտորածների նոր ակնքի ծաւալման շուրջ:

Կեղծելով փաստերը՝ Մոզերը պնդում է, որ Աբդուլ Համիդ Բ-ն Օսմանեան կայսրութիւնում հաստատել է «սահմանադրական միապետութիւն»¹⁶, հաւանաբար, ակնարկելով 1876 թ. սուլթանի հռչակած սահմանադրութիւնը, որն իրականում մնացել է սոսկ իբրեւ մեռեալ տառ, հակառակ պարագայում 1908 թ. երիտթուրքերն այն վերահաստատելու կարիքն ամենեւին չէին ունենայ:

Հայկական «ազգայնամոլութեան» ծաւալման յենքը Մոզերը գերադասում է համարել գլխաւորապէս մահմեդականների եւ քրիստոնեանների միջեւ վաղուց ի վեր ծայր առած հակամարտութիւնը, այն է՝ կրօնական հաւատամքների զանազանութիւնը, ինչը եւ օգտագործել են, ըստ նրա տերմինաբանութեան՝ «պաշտպանութեան կոմիտէները»¹⁷: Այս պայմաններում, Մոզերը հայերի վրայ բարդում է մէկ այլ մեղադրանք, որը յանգում է եւրոպական միջամտութիւնից օգտուելու ակնկալութեամբ՝ «քրիստոնեայ ազգութիւններին»

14 Նոյն տեղում, էջ 51:
15 Նոյն տեղում, էջ 51-54:
16 Նոյն տեղում, էջ 24:
17 Նոյն տեղում, էջ 23:

աջակցելուն, ինչին մեծապես նպաստել է 1877-1878 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմը¹⁸: Այլ խօսքերով, Հայ-թուրքական հակամարտությունը նա յանիրաւի մեկնաբանում է սոսկ կրօնական յենքի վրայ: Արդիւնքում, ինչպէս նա նշում է «Հայերն իրենց դուրս էին նետում թուրքական հասարակութիւնից»¹⁹:

Հայերի պայքարի հիմնական նպատակը Մոզերն արդիւնքում յանգեցնում է ռուսական ինքնակալի հովանաւորութեամբ «ինքնավարութեան» հաստատման գաղափարին, թէեւ եւրոպացի ժամանակակիցները, այդ թւում՝ Մոզերի հայրենակիցները ոմանք, բազմիցս փաստել են ժԹ դարի վերջին քառորդում արեւմտահայութեան միակ իրական նպատակը, որն էր բարենորոգումների միջոցով իր իսկ կեանքի անելանելի պայմանների բարելաւումը:

Մոզերը սոսկ հարեւանցիորէն է յիշատակում Օսմանէյան կայսրութիւնում Հայ ժողովրդի նկատմամբ գործադրուող բռնութիւնները եւ կողոպուտները, որոնք, սակայն, չի մեկնաբանում իբրեւ պետական քաղաքականութեան հետեւանքով առկայ միջնորդութիւն միանգամայն համահունչ, օրինաչափ գործողութիւններ, այլ, փոխարէնը, դրանց պատասխանատուութիւնը բարդում է քրդերի, «անկառավարելի հրոսակախմբերի» վրայ: Այս առնչութեամբ նա կեղծում է նաեւ Հայերի՝ Կոստանդնուպոլիս յղած բողոքների իրական իմաստը, դրանք, իր հայեցակարգի շրջանակներում, մեկնաբանում իբրեւ հասարակական կարծիքը ռուսական միջամտութեանը նախապատրաստելուն ուղղուած քայլ²⁰:

Մոզերը ոչ միայն գիտակցաբար ժխտում է Հայոց ցեղասպանութեան փաս-

տը, դրա իրականացումը համիդեան վարչակարգի կողմից պետական քաղաքականութեան մակարդակով եւ կանխամտածուածութեան հիման վրայ, այլեւ 1890-ական թուականներին Օսմանեան կայսրութիւնում տեղի ունեցած իրադարձութիւնները ներկայացնում իբրեւ կարծեցեալ ինքնավարութեան նպատակով՝ Հայ ապստամբների՝ հնչակեանների կողմից հրահրուած գործողութիւններ, որոնց նպատակը ոչ այլ ինչ էր, եթէ ոչ եւրոպական տերութիւնների միջամտութիւնը հայցելը: Ինչպէս տեսնում ենք, նրա մօտեցումն աչքի չի զարնում որեւէ ինքնատիպ հարցադրմամբ, քանզի նա ընդամէնը վերաշարադրում է իր նախորդների՝ պատմական իրականութեան հետ հեռաւոր առնչութիւն իսկ չունեցող մեկնաբանութիւնները²¹:

Միեւնոյն Հայեցակարգային դիրքերից է Հայկական կոտորածների պատմութիւնը սոսկ հպանցիկ քննարկում դիւանագէտ եւ պատմաբան ժան-Պոլ Գարնիէն՝ տուրք տալով հնչակեանների հրահրմամբ՝ «Հայկական ապստամբութեան» վարկածին²², որն Աբդուլ Համիդ Բ-ը հարկադրաբար ճնշել է: Ելնելով հարցի մեկնաբանութեան՝ Հայոց ցեղասպանութեան ժխտողական ուղղութեանը բնորոշ դիրքորոշումից, նոյնիսկ համիդիէ զօրամիաւորումների կազմաւորումը նա պայմանաւորում է Հայ «ապստամբների» գործողութիւնները սանձահարելու անհրաժեշտութեամբ²³: Ժխտելով 1894-1896 թթ. զանգուածային կոտորածների իրողութիւնը՝ Գարնիէն յիշատակում է սոսկ «Սասունից Վան, Բիթլիսից Դիարբեքի, Տրապիզոնից էրզրում ծաւալուած ապստամբութեան» ճնշմանը միտուած՝ սուլթանի կողմից ձեռնարկուած միջոցառումների մասին եւ հաւաստում,

21 Տե՛ս Վ. Պողոսեան, *Ազ. աշխ.*, էջ 230-248:
 22 J.-P. Garnier, *La fin de l'Empire ottoman du Sultan Rouge à Mustafa Kemal*, [Paris], 1973, p. 70-71.
 23 Նոյն տեղում, էջ 70:

18 Նոյն տեղում, էջ 24-26:
 19 Նոյն տեղում, էջ 27:
 20 Նոյն տեղում, էջ 28:

որ 1895 թ. Կոստանդնուպոլսում տեղի ունեցած արիւնալի խռովութիւնը շարունակուել է մինչեւ 1896 թ. օգոստոսի վերջին օրերը²⁴: Ինչպէս տեսնում ենք, նրա մեկնաբանութիւններն ամբողջութեամբ համահունչ են Հայոց ցեղասպանութեան պատմագիտական ժխտողական ուղղութեան ներկայացուցիչների հիմնական կռուաններին:

Ի տարբերութիւն նշուած հեղինակների՝ Հայոց ցեղասպանութեան պատմութեանն առնչուող հիմնախնդիրների մեկնաբանութեան հարցում միանշանակ չէ յայտնի թուրքագէտ Ֆրանսուա Ժէորժէոյի դիրքորոշումը, որն իր տարբեր, ըստ էութեան, թրքամէտ ուսումնասիրութիւններում այս առնչութեամբ առաջադրում է մասամբ իրարամերժ տեսակէտներ: Վկայակոչելով, ընդհանուր առմամբ, ժխտողական ուղղութեան ներկայացուցիչների հիմնական հայեցակարգային դրոյթները, նա եւս ջանում է Հայոց ցեղասպանութեան պատմութիւնը, թէպէտ ոչ բացայայտօրէն, այդուհանդերձ, նենգափոխել Ռ. Մանտրանի խմբագրութեամբ լոյս ընծայուած՝ Օսմանեան կայսրութեան պատմութեանը նուիրուած կոլեկտիւ մենագրութեան մէջ²⁵:

Արեւմտահայութեանն առնչուող հիմնահարցերը Ժէորժէոնը ներկայացնում է ժԹ դարի վերջին Օսմանեան կայսրութեան տարածքում բնակուող տարբեր ժողովուրդներին՝ մակեդոնացիներին, յոյներին, Հայերին, համակած քաղաքական խմորումների յենքի վրայ եւ փորձում այլազգիներին, ինչպէս նաեւ Աբդուլ Համիդի նրանց հանդէպ վարած քաղաքականութեանն առնչուող խնդիրները քննարկել փոխկապակցուած ձեւով: Այդուհան-

դերձ, չնայած այս հանգամանքին, նա առաւել մեծ տեղ է յատկացնում Հայկական խնդիրների վերլուծութեանը, քանզի, ինչպէս իրաւամբ նշում է, Օսմանեան պետութեան համար դրանք եղել են շատ աւելի մտահոգիչ²⁶:

ԺԹ դարի երկրորդ կէսին արեւմտահայութեան պատմութեան մեկնաբանութեան խնդրում Ժէորժէոնը որդեգրել է, ինչպէս եւ Մոզերը, Հայկական կարծեցեալ ազգայնամոլութեան վերելքին առնչուող վարկածը: Ցուցաբերելով փաստերի հանդէպ խիստ կողմնակալ վերաբերմունք, նախքան 1890-ական թուականների երկրորդ կէսին Արեւմտեան Հայաստանն ալեկոծած իրադարձութիւնների պատմութեանն անդրադառնալը, հեղինակն անտեսում է արեւմտահայութեան կեանքի անելանելի պայմանները եւ դրանով իսկ հող նախապատրաստում Հայ ժողովրդի զանգուածային բնաջնջման պատմութիւնն իր հայեցակարգային դիրքերից մեկնաբանելու համար:

Նախ Ժէորժէոնը, ինչպէս եւ Հայոց ցեղասպանութեան պատմութեան ժխտողական ուղղութեան ներկայացուցիչները, միտումնաւոր շրջանցելով Հայաստան անուանումը՝ գերադասում է պարբերաբար օգտագործել «Արեւելեան Անատոլիա» յեղյեղուկ արտայայտութիւնը: Այս մօտեցումը, ոչ այլ ինչ է, եթէ ոչ Հայ ժողովրդին իր Հայրենիքից զրկելու փորձ, որի հիմնաւորմանն է միտուած նաեւ հեղինակի մէկ այլ բացայայտ շեղում պատմական իրականութիւնից. նա պնդում է, որ ժԹ դարի վերջին «Հայերով բնակեցուած արեւելեան վեց նահանգներում» վերջիններս եւ ոչ մի տեղ մեծամասնութիւն չէին կազմում²⁷: Այս մեկնաբանութիւնը բնորոշ

26 Նոյն տեղում, էջ 560:
 27 Նոյն տեղում: Այդ թիր տեսակէտը սուր քննադատութեան են ենթարկել տարբեր պատմաբաններ. տե՛ս Ա. Համբարեան, *Ազրարայիմ յա-*

24 Նոյն տեղում, էջ 71:
 25 F. Georgeon, *Le dernier sursaut (1878-1908)*. - Histoire de l'Empire ottoman. Sous la direction de R. Mantran, Paris, 1989.

է ցեղասպանութեան պատմութեանն անդրազարձած՝ ժէորժէոնի տարբեր նախորդներին²⁸:

Հայկական խնդիրների միջազգայնացումը 1878 թ., ըստ նրա, նպաստել է ազգային շարժման վերելքին²⁹. Հանգամանք, որը հարկ է համարել նրա մեկնաբանության անկիւնաքարը: Հիմնաւորելու համար իր հայեցակարգային մօտեցումը, որն, ընդհանուր առմամբ, յանգում է «հայկական ապստամբութեան» վարկածի առաջադրմանը, ժէորժէոնն ի սկզբանէ հայկական ազգային շարժման արմատականացումը պայմանաւորում է յաջողութեամբ պսակուած բուլղարական շարժմամբ՝ անվարան ընդգծելով բուլղարական «կոմիտէներին» բնորոշ կատաղի գործելամիջոցները³⁰: Այս հանգամանքի փաստումն ամենեւին պատահական չէ, քանզի, ըստ նրա շարադրանքի տրամաբանութեան՝ 1880-90-ական թուականներին ստեղծուած հայկական «առաջին» յեղափոխական կուսակցութիւնները՝ որդեգրել էին պայքարի միեւնոյն միջոցները՝ հետապնդելով ահաբեկչութեան եւ զինուած պայքարի, ինչպէս նաեւ գիւղացիութեանը զինելու նպատակներ, ի դէպ, ինչպէս ընդգծում է հեղինակը՝ հակասելով հարցի մեկնաբանու-

րաբերութիւնները Արեւմտեան Հայաստանում (1856-1914), Երևան, 1965, էջ 45. Առյճի՝ Արեւմտահայերի թուաքանակի հարցի շուրջը, «Բանբեր Երևանի համալսարանի», 1969, թիւ 2, էջ 110: Տե՛ս նաեւ Պ. Ս. Սիմոնեան, Հայկական հարցը եւ ոռոս հասարակական միտքը 19-րդ դարի 90-ական թուականներին, Երևան, 2003, էջ 76. Գ. Գալոյեան, Հայաստանը մեծ տերութիւնների աշխարհակալական անձակատումներում (XVI դարից 1917 թ.), Երևան, 2004, էջ 363-368:

28 Տե՛ս օրինակ՝ P. Pisani, Les affaires d'Arménie, Paris, 1895, p. 19 ; E. Lamy, La France du Levant, Paris, 1900, p. 84 ; R. Pinon, L'Europe et l'empire ottoman. Les aspects actuels de la question d'Orient, Paris, 1908, p. 43:

29 F. Georgeon, նշ. աշխ., էջ 561:

30 Նոյն տեղում, էջ 562:

թեան շուրջ առաջադրած իր իսկ դիրքորոշմանը, «իր պաշտպանութիւնը» կազմակերպելու համար³¹: Հեղինակի հաւաստմամբ՝ յաջորդ խնդիրը, որին հետամուտ էին հայկական կուսակցութիւնները՝ Արեւմուտքի օգնութիւնն էր: Յեղափոխական գործունէութեան առաջին դրսեւորումը հեղինակը համարում է 1890 թ. Գում Գափուլի ցոյցը:

Օսմանեան կայսրութեան տարածքում 1894-1896 թթ. ծաւալուած իրադարձութիւնները ժէորժէոնը բնորոշում է սոսկ իբրեւ հայ յեղափոխականների գործունէութեան հետեւանքով սկիզբ առած խմորումներ, որոնք ճանապարհ են հարթել կառավարութեան կողմից բռնութիւնների իրականացման համար³²: Ըստ այդմ՝ նա թուարկում է հնչակեանների հրահրմամբ կազմակերպուած հայկական «ապստամբութիւնների» առաւել ցայտուն դրսեւորումները (մասնաւորապէս՝ 1894 թ. Սասունում եւ 1895-1896 թթ. Կոստանդնուպոլսում): Օսմանեան կառավարութեան դիրքորոշումը, որը 1894 թ. Սասունում հայերի ըմբոստութիւնը դիտել է իբրեւ ապստամբութիւն եւ զօրքեր ուղարկել այն ճնշելու համար, ժէորժէոնը համարում է, փաստօրէն, օրինաչափ, թէպէտ ընդունում է, որ այդ ճնշումը եղել է ընդամէնը «կոպիտ», իսկ կոտորածները Եւրոպայում յուզումների տեղիք են տուել: Նա, իհարկէ, անորոշ ձեւով ընդունում է «արիւնալի յուզումների եւ խռովութիւնների» տարիների գոյութեան փաստը եւ, իբրեւ դրա միակ հետեւանք, առանձնացնում հայկական ազգային շարժման խորին ճգնաժամ ապրելու փաստը, բայց ոչ աւելին³³: Ինչ վերաբերում է Աբդուլ Համիդին, ապա նրան, ըստ հեղինակի, յաջողուել է ընդամէնը թուլացնել հայկական

31 Նոյն տեղում:

32 Նոյն տեղում, էջ 563:

33 Նոյն տեղում, էջ 563-564:

ազգային շարժումը, իսկ 1894-96 թթ. իրադարձութիւնների հանրագումարը, նրա գրչի տակ, յանգում է ընդամէնը 10,000 հայերի արտագաղթին³⁴:

Ի տարբերութիւն Հայոց ցեղասպանութեան պատմագրութեան ժխտողական ուղղութեան բազմաթիւ ներկայացուցիչների՝ ժէորժէոնը, թէպէտ հպանցիկ, յիշատակում է հայկական կոտորածները, այդուհանդերձ, ըստ էութեան, շարունակում է տուրք տալ նրանց հայեցակարգային դրոյթներին: Ակնառու է, որ հարցին անտեղեակ ընթերցողի համար զրեթէ անհնար է կողմնորոշուելն իսկ նրա մեկնաբանութիւնների խրթին յորձանուտում: Նախ հասկանալի չէ, թէ ինչ նկատի ունի հեղինակը՝ փաստելով հայերի զինումը պաշտպանութիւն կազմակերպելու նպատակով, քանզի չի յիշատակում օսմանեան վայրագ բռնատիրութեան ճիրաններում հեծող արեւմտահայութեան համար ստեղծուած անելանելի պայմանների՝ կեանքի եւ գոյքի անապահովութեան, այլեւայլ սոցիալական ճնշումների, տնտեսական անողոք կեղեքումների մասին: Հայաստանի բռնագրաւման փաստի, արեւմտահայութեան՝ սոսկ իր իրավիճակի բարելաւման պատակ հետապնդող պայքարի շրջանցման հետեւանքով անըմբռնելի են մնում նաեւ նրա կողմից շեշտուող հայկական ազգային զարթօնքի իրական պատճառները, որը ժէորժէոնը ներկայացնում է սոսկ իբրեւ «ազգայնամոլական» շարժում: Հիմնաւորելով այս հիմնադրոյթի վրայ՝ հեղինակը, փաստօրէն, հայկական ազգային կուսակցութիւնների եւ արեւմտահայութեան՝ սակցութիւնների եւ բարելաւման մղած յանուն իր կացութեան բարելաւման մղած յանուն իր կացութեան խեղաթիւրելով փաստարարը, կոպտօրէն խեղաթիւրելով փաստերը, մեկնաբանում է իբրեւ Օսմանեան պետութեան դէմ ուղղուած ապստամբական շարժում, որի ճնշումն օսմանեան

34 Նոյն տեղում, էջ 564:

վարչակարգի կողմից ներկայացնում է իբրեւ միանգամայն օրինաչափ:

Ամբողջութեամբ շրջանցելով հայ ժողովրդի ցեղասպանութեան իրական պատճառները, դրա կազմակերպումը եւ իրականացումը պետական քաղաքականութեան մակարդակով (Սասունի ապստամբութեան ճնշման պատասխանատու նա համարում է միայն քուրդ շէյխերից մէկին³⁵, իսկ Զեքի փաշայի գլխաւորութեամբ գործող օսմանեան չորրորդ բանակի վայրագութիւնների մասին նոյնիսկ չի յիշատակում)՝ ժէորժէոնը բաւարարում է ընդհարումների արդիւնքում կոտորածների մասին թուցիկ յիշատակմամբ, սակայն, ձեռնպահ է մնում դրանց ծաւալի, աշխարհագրական սահմանների յստակեցումից, հայերի մարդկային ահռելի կորուստների մասին որեւէ հաւաստի տեղեկութիւն հաղորդելուց:

Ժէորժէոնի շարադրանքը բացայայտօրէն վկայում է Օսմանեան կայսրութեան պատմութեանը հեղինակի խիստ իրազեկ լինելու մասին: Այս հանգամանքն առաւել եւս մեզ համոզում է, որ նա պատմական փաստերը կեղծել է դիտաւորութեամբ, ըստ այդմ՝ մեր հետեւութիւնը միանշանակօրէն յանգում է նրա կողմից գիտակցաբար Հայոց ցեղասպանութեան պատմութեան նենգափոխմանը:

Այդուհանդերձ, հարկ է մեկնաբանել, որ ժէորժէոնն անկողմնակալ դիրքերից լուսաբանում է միայն Աբդուլ Համիդի կողմից սանձազերծուած Հայոց ցեղասպանութեան հիմնական պատճառներից մէկը: Արեւմտահայութեան խնդիրը, որը տերութիւններին հնարաւորութիւն կ'ընձեռնէր նոր միջամտութիւնների համար, նա իրաւամբ համարում է «նոր սպառնալիք» կայսրութեան տարածքային ամբողջականութեան՝ արդէն սկիզբ առած մասնատ-

35 Նոյն տեղում:

ման գործընթացի հետագայ ծաւալման համար: Այս պայմաններում, ինչպէս նա մեկնաբանում է, նախկին, իր համար դառը փորձով իմաստնացած սուլթանի առջեւ ծառայել էր հայկական կարծեցեալ ազգայնամոլութեան դրսեւորումները ճնշելու անհրաժեշտութիւնը՝ կապուած Օսմանեան կայսրութեան տարածքային ամբողջականութեան հնարաւոր եւ իր համար խիստ անցանկալի տրոհման հեռանկարից խուսափելու անհրաժեշտութեան հետ: Իբրեւ դրան միտուած քայլեր՝ նա յիշատակում է սուլթանի կողմից ռուսական սահմանին յարող տարածքի բնակեցումը մահմեդականներով, համիդիէ զօրամիաւորումների կազմաւորումը, որոնց հիմնական նպատակը համարում է «հայկական յեղափոխականների գործողութիւններին դիմակայելը»՝ չանտեսելով, սակայն, մահմեդականների համախմբման եւ հայերի ու քրդերի միջեւ սեպ խրելու հանգամանքները³⁶, միաժամանակ շրջանցելով դրանց ստեղծման իրական պատճառները³⁷:

Ըստ էութեան, միեւնոյն հայեցակարգային դիրքերից է ժէորժէոնը մեկնաբանել Հայոց ցեղասպանութեան պատմութիւնն Աբդուլ Համիդ Բ-ի ընդարձակ կենսագրականում³⁸, որի ընթերցումը մէկ անգամ եւս համոզում է նրա՝ Օսմանեան կայսրութեան պատմութեան հմուտ գիտակ լինելու հարցում: Այդուհանդերձ, հարկ է ի սկզբանէ փաստել, որ հեղինակի շարադրանքում նկատելի են որոշ փոփոխութիւններ. նախ նա մեծ տեղ է յատկացրել 1894-96 թթ. հայկական կոտորածների նկարագրութեանը, այդ թւում 1894 թ. Սասունի ապստամբութեանը եւ դրա հետ

36 Նոյն տեղում, էջ 563:

37 Այդ մասին տե՛ս Ա. Պէլլերեան, Համիդիէ զօրախումբերու կազմակերպութեան ծագումը (1890-1894), - «Հայկագետն Բալագիտակա Բազնէս», Պէլլոս, 1994, Բն. ԺԴ., էջ 81-98:

38 F. Georgeon, Abdülhamid II. Le sultan calife (1876-1909), Paris, 2003.

տաքննութեանը, բարենորոգումների ծրագրերի առաջադրմանը, մեծ տերութիւնների քաղաքականութեան հանդէպ սուլթանի մարտավարութեան կրած փոփոխութիւններին: Նա բազմիցս յիշատակում է հայկական «կոտորածների ողբերգական շարքի», «արիւնահեղ սպանդի», 1894-95 թթ. «Արեւելեան Անատոլիայի», այն է՝ Արեւմտեան Հայաստանի, տարբեր բնակավայրերում հայերի բնաջնջման եւ նրանց ունեցուածքի թալանի, կանանց առեւանգման, բռնի կրօնափոխութեան մասին³⁹: Ընդհանուր առմամբ, 1894-95 թթ. հայերի տուած զոհերի թուաքանակի ճշգրտումը նա համարում է շատ խրթին, այդուհանդերձ, նշում է, որ, ըստ որոշ տուեալների, այն հասնում է 300,000-ի⁴⁰: Ամէն դէպքում, հեղինակն իրաւացիօրէն եզրակացնում է, որ հարկ է Օսմանեան կայսրութեան պատմութեան ծալքերում շատ խորանալ համանման ծաւալի կոտորածների որեւէ փաստ արձանագրելու համար⁴¹: Ժէորժէոնն այս գրքում արդէն յիշատակում է նաեւ «Հայաստան» անուանումը եւ նոյնիսկ նշում Հայաստանի անջատման հնարաւորութեան մասին՝ եւրոպական տերութիւնների միջամտութեան արդիւնքում⁴²:

Արտաքուստ, Հայոց ցեղասպանութեան պատմութեան մեկնաբանութեան հարցում ժէորժէոնի դիրքորոշումը կրել է էական փոփոխութիւններ: Մենք, անտարակոյս, հակուած ենք ցեղասպանութեան գործընթացի ծաւալման նկարագրողական կողմին անհրաժեշտ ուշադրութիւն յատկացնելը դասել նրա մենագրութեան արժանիքների շարքը, այդուհանդերձ, առաւել էականը հեղինակի մեկնաբանութիւններն են, որոնք, սակայն, ըստ էութեան, ո-

39 Նոյն տեղում, էջ 286, 292, 299:

40 Նոյն տեղում, էջ 292:

41 Նոյն տեղում, էջ 293:

42 Նոյն տեղում, էջ 289:

րեւէ սկզբունքային փոփոխութիւններ չեն կրել: Հայոց ցեղասպանութեան պատմութեան շատ աւելի լայն ետնախորքի վրայ, այդ թւում՝ միջազգային յարաբերութիւնների վերլուծութեան ընդգրկմամբ, հեղինակն այս անգամ եւս գիտակցաբար ժխտում է իրադարձութեան իրականացումը պետական քաղաքականութեան մակարդակով եւ շեշտը դնում հնչակեանների, իբրեւ կայսրութեան տարածքն ընդգրկած, համընդհանուր «հայկական ապստամբութեան» հրահրիչների, հայ-թուրքական հակամարտութեան հիմքում կրօնական զանազանութեան խարսխման, օսմանեան կառավարութեան կողմից հարկադրաբար՝ կարգի վերականգնման նպատակ հետապնդող բռնութիւնների կիրառման վրայ:

Ժէորժէոնը հմտօրէն դիմում է նաեւ որոշ խուսանաւումների, սակայն, արդիւնքում յանգում միեւնոյն հետեւութիւններին: Սասունի ապստամբութեան առիթով, օրինակ, նա փաստում է Աբդուլ Համիդի դերակատարութիւնը, որի անմիջական կարգադրութեամբ՝ Զեքի փաշան, օգտակար զործելով իր տրամադրութեան տակ եղած բոլոր միջոցները, այն ճնշել է «մեծ դատարարութեամբ»⁴³: Առաջին հայեացքից, նա պատասխանատուութիւնը բարդում է օսմանեան գահակալի վրայ: Նրա մեկնաբանութիւնները, սակայն, յանգեցնում են նուրբութեանը հետեւութեան: Իրադարձութիւնների պատասխանատուների դիմազերծման հարցում արդէն հեղինակն ամբողջութեամբ բացայայտում է իր ընդգծուած թրքամէտ դիրքորոշումը:

Մանրակրկիտ քննարկման արդիւնքում, ժէորժէոնը հակուած է իրադարձութեան պատասխանատուութիւնը բարդել «ժողովրդական խաւերի» վրայ, որոնց մոլեգնութեան աճին մեծապէս խթանել են

43 Նոյն տեղում, էջ 287:

1877-78 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմի արդիւնքում Բալկաններում կրած տարածքային կորուստները, ինչպէս նաեւ հայկական ինքնավարութեան կամ անկախութեան գաղափարի հասունացումը: Ըստ այդմ՝ 1895 թ. տեղի ունեցած կոտորածների պատասխանատուութիւնը նա բարդում է միայն դրանք հրահրած՝ Արեւելեան Անատոլիայի մահմեդականների վրայ: Հեղինակը մանրամասնօրէն նկարագրում է 1895 թ. հոկտեմբերից ի վեր արեւմտահայութեան զանգուածային կոտորածները, որոնք, սակայն, մեկնաբանում է իբրեւ սոսկ «հակահայկական խռովութիւններ» եւ դրանք պայմանաւորում մահմեդականների կրօնական մոլեռանդութեան հերթական ժայթքմամբ, ինչին նպաստել են թէ՛ հնչակեանները եւ թէ՛ մասնաւորապէս տերութիւնների կողմից սուլթանին պարտադրուած բարենորոգումների ծրագրերի իրականացման առնչուող լուրերը (նա մատնանշում է, մասնաւորապէս, սուլթանի՝ հոկտեմբերի 17-ի բարենորոգումների ծրագրի իրականացման հրովարտակը)⁴⁴:

Նա թէեւ կատարածուներին ներկայացնում է սոսկ իբրեւ պատասխանատուների, այդուհանդերձ, չի ժխտում օսմանեան տեղական իշխանութիւնների պատասխանատուութիւնը, որոնք յաճախ օգնութեան ձեռք են մեկնել կոտորածներն իրականացնողներին:

Ինչ վերաբերում է Աբդուլ Համիդին, ապա ժէորժէոնի դիրքորոշումը նրա դեկավար՝ դերակատարութեան բացայայտման հարցում խիստ չափաւոր է եւ անընդունելի: Ըստ էութեան, նա սուլթանին գրեթէ ամբողջութեամբ զերծ է պահում հայկական կոտորածների փոքր իսկ պատասխանատուութիւնից: Ժէորժէոնը թէեւ չի բացառում այն հանգամանքը, որ սուլ-

44 Նոյն տեղում, էջ 292-293:

Թանը Կարող էր ծածուկ քաջալերել սան-
 ձագերծուած բռնութիւնները, այդուհան-
 դերձ, օսմանեան գահակալի նման դիրքո-
 ղողումը մեկնաբանում է տերութիւնների
 կողմից իրեն պարտադրուած բարենորո-
 գումների իրականացմանը միտուած միջո-
 ցառումների տապալման ցանկութեամբ:
 Բացի դրանից, Հեղինակը մեծ նշանակու-
 թիւն է տալիս սուլթանի՝ բանակը մահմե-
 դականների դէմ դուրս բերելու ցանկու-
 թեան բացակայութեանը, թէպէտ ընդու-
 նում է գինուորականների մասնակցութիւ-
 նը կոտորածներին⁴⁵:

Արդիւնքում, Ժէորժէոնը թէեւ փաս-
 տում է Աբդուլ Համիդի կարծեցեալ անկա-
 ղողութիւնը կամ ցանկութեան բացակա-
 յութիւնն իրավիճակը կարգաւորելու հար-
 ցում, օսմանեան տեղական պաշտօնեանե-
 ռի դերն ու մասնակցութիւնը կոտորածնե-
 ռին, այդուհանդերձ, այս անգամ եւս, թէ-
 պէտ փոքր-ինչ քողարկուած ձեւով,
 ժխտում է հայ ժողովրդի բնաջնջման իրա-
 կանացումը սուլթանի եւ օսմանեան պե-
 տութեան կողմից պետական քաղաքակա-
 նութեան մակարդակով: Նա կտրականա-
 պէս մերժում է այն իրատեսական մեկնա-
 բանութիւնը, ըստ որի կոտորածները
 «կարգադրուել են եւ նոյնիսկ ծրագրուել»
 օսմանեան կառավարութեան կողմից, իսկ
 հիմնաւորելու համար իր տեսակէտը՝ բե-
 րում է, մեղմ ասած, ոչ այնքան համոզիչ
 փաստարկներ, ինչպիսիք են կայսրութեան
 ոչ բոլոր տարածքներում հայկական կոտո-

րածների սանձագերծումը կամ օսմանեան
 որոշ տեղական պաշտօնեաների՝ բռնու-
 թիւններին հակադրուելու՝ իրականութեա-
 նը յիշուած համապատասխանող փաստերը:
 Ըստ նրա հիմնական մեկնաբանութիւննե-
 ռի՝ Ժէորժէոնին կարելի է անվարան դասել
 Հայոց ցեղասպանութեան պատմութեան
 ժխտողական ուղղութեան աւելի չափաւոր
 կողմնակիցների շարքը, եթէ առաւել եւս
 նկատի ունենանք, թէ Օսմանեան կայս-
 րութեան պատմութեան ինչպիսի բանիմաց
 հեղինակի է վերաբերում խօսքը:

Ինչպէս տեսանք, նրանց մեկնաբա-
 նութիւններն ամբողջութեամբ համահունչ
 են ժխտողական պատմագրութեան ընդհա-
 նուր խճանկարին եւ համիդեան կոտորած-
 ների մեկնաբանութեան ասպարէզում ո-
 րեւէ ինքնատիպ հարցադրումներով չեն
 առանձնանում: Նրանք սոսկ որդեգրել են
 թէ՛ ԺԹ դարի վերջի եւ Ի դարի սկզբի
 Ֆրանսիացի հայրենակիցների եւ թէ՛ ի-
 րենց ժամանակակից այլազգի պատմա-
 բանների՝ միեւնոյն ուղղութեան ներկայա-
 ցուցիչների հիմնական թեզերը եւ բաւա-
 րարուել դրանց վերաշարադրմամբ: Ամէն
 դէպքում, Հայոց ցեղասպանութեան պատ-
 մագրութեան ժխտողական ուղղութեան՝
 Ֆրանսիական պատմագրութեան ներկա-
 յացուցիչների գրչին պատկանող աշխա-
 տութիւնների տեսակարար կշիռը Ֆրան-
 սիական պատմագրական մտքի նուա-
 ճումների յենքի վրայ, անտարակոյս,
 նուազ է:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ ԵՒ ԳԵՐՄԱՆԻԱՅԻ
 ՓՈՒՅԱՐԱԲԵՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ 1918 Թ. ՕԳՈՍՏՈՍԻՆ

Աշոտ Հայրունի

Հայաստանի Հանրապետութեան դրու-
 թիւնն ինչպէս նախորդ ամիսներին, այն-
 պէս էլ օգոստոսին շարունակում էր մնալ
 ծայրայեղ ծանր եւ յուսահատական: «Հա-
 յաստանը, աւելի շուտ, գաղթականական
 կայան էր,- գրում էր Սիմոն Վրացեանը:-
 Ամբողջ երկրում շուրջ 450,000 գաղթական
 էր թափուած, որից մօտ 40,000-ը Երեւա-
 նում, շատերը՝ փողոցների եւ աւերակ շէն-
 քերի մէջ: Հաց չէր ճարուում...: Սարսափելի
 էր որբերի վիճակը... Մարդիկ մեռնում էին
 անմոռնչ, հարիւրներով, հազարներով:
 Ժողովուրդը սպառուած էր վառուող մոմի
 պէս: ...Վեց ամսուայ ընթացքում սովից ու
 հիւանդութիւններից Հայաստանում մեռաւ
 180,000 մարդ»¹:

Այդ ծանր իրադրութիւնում Հայաս-
 տանի Հանրապետութեան կառավարութիւ-
 նը շարունակում էր ջանքեր գործադրել
 Բրեստի պայմանագիրը կեանքի կոչելու
 սովահարութեան մատնուած հարիւրհազա-
 րաւոր հայ փախստականներին իրենց հայ-
 րենի բնակավայրերը վերադարձնելու եւ
 Հանրապետութեան տնտեսաքաղաքական
 մեկուսացումը վերացնելու համար Գերմա-
 նիայի աջակցութիւնն ստանալու նպատա-
 կով: Օգոստոսի 2-ին Բեռլինում գտնուող
 հայկական պատուիրակութիւնը օգնու-
 թեան մի գրաւոր խնդրագրի հետ միասին
 գերմանական արտգործնախարարութեանը
 ներկայացրեց քաղուածքներ կոստանդնու-
 պոլսում գտնուող հայկական պատուիրա-
 կութիւնից ստացուած տեղեկագրերից, ո-
 րոնք ահազանգում էին բազմահազար հայ

փախստականների ծայրայեղ ծանր դրու-
 թիւնը եւ թուրքական զօրամասերի ու թա-
 թարական հրոսակների կողմից հայերի
 հանդէպ իրագործուող բռնութիւնների շա-
 րունակական աճը: Այդ քաղուածքներում
 ընդգրկուած էր նաեւ հետեւեալ հատուածը
 Հայոց ազգային խորհրդի նախագահ Աւե-
 տիս Ահարոնեանի՝ յուլիսի 20-ի նամակից.
 «Դուք այդտեղ չէք կարող պատկերացնել,
 թէ ինչպիսի ահռելի չափերի է հասել մեր
 ազգի փախուստը, եւ որքան սոսկալի է
 դրանից առաջ եկած թշուառութիւնը: Երե-
 ւանից մինչեւ Դիլիջան եւ Նոր Բայազէդ
 ճանապարհներին փախստականների մի
 ամբողջ ծով է: Թիֆլիսի եւ Վլադիկավկա-
 զի միջեւ գտնուող ռազմական ճանապար-
 հը լեփ-լեցուն է փախչող հայերով: Ախալ-
 քալաքի 80,000 հայերը խնուած են Բա-
 կուրիանի կիրճերում՝ մատնուած օտար
 իշխանութիւնների պաշտօնական եւ ոչ
 պաշտօնական կամայականութիւններին:
 Ղարաքիլիսայի հովիտները լի են փախս-
 տականներով: Այնտեղ են գտնուում Կարսի
 եւ Ալեքսանդրապոլի շրջանների բոլոր հայ
 բնակիչները: Քաաչի եւ Բորչալուի թա-
 թարները, ոգեւորուած թուրքական զօրա-
 մասերի ներկայութիւնից, նրանց անմարդ-
 կային կոտորածների են ենթարկել: Նրանք
 միայն Ղարաքիլիսայի շրջանում սպանել
 են 2000 հայերի: Աչազազերաիլի կայարա-
 նում հայ որբերը, որոնցով շատ վազոններ
 լի էին, իրենց ուսուցչուհիների հետ միա-
 սին սպանել են ենթարկուել: Առհասարակ
 Ղարաքիլիսայից մինչեւ Թիֆլիս ձգուող
 երկաթուղագիծը մեր ազգի կառափնա-
 վայրն է դարձել: Փախստականների բազ-
 մութիւնը, որը թուով կէս միլիոնից աւելի
 է, գրկանքների եւ թշուառութեան մէջ մա-

45 Նոյն տեղում, էջ 293-295:

1 Վրացեան Ս., Հայաստանի Հանրապետութիւն,
 Երեւան, 1993, էջ 199-200: